

تاریخ سکه

مجلس
در دودمان هاشمیان

(قرون پنجم تا چهارم هجری قمری)

سید سلیمانی

انتشارات
برگ‌نگار

سازشنامه	: سلیمانی، سعید، ۱۳۴۶ -
عنوان و نام پدیدآور	: تاریخ سکه: در دودمان‌های محلی ایران (قرون سوم و چهارم هجری) / سعید سلیمانی
مشخصات نشر	: تهران: برگ‌نگار، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۶۷۲ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۷۳۵۲-۷۰-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	: الفبا
یادداشت	: سکه‌ها
موضوع	: سکه‌ها - ایرانی - ایران - تاریخ - قرن ۳ و ۴ ق.
موضوع	: Coins, Iranian - Iran - History - 9-10th century
موضوع	: سکه‌شناسی - ایران - تاریخ
موضوع	: numismatic - Iran - History
رده‌بندی کنگره	: ۲ ۱۳۹۶ / ۵ / س ۸ / ج ۵
رده‌بندی دیویی	: ۹۷۴ / ۴۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۷۴۱۷۴۱

تاریخ سکه

در دودمان‌های محلی ایران
(قرون سوم و چهارم هجری قمری)

سعید سلیمانی

- بازخوانی متن و ویراستار فنی: سیدمحمدعلی موسوی
- ویراستار ادبی: هادی دهقانی یزدلی
- صفحه‌آرایی و طراحی جلد: محمد نجفی‌زاده
- لیتوگرافی: نقش آفرین؛ چاپ: نقش‌رنگ پنجم
- نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۶؛ تیراژ: ۱۰۰۰ جلد
- قیمت: ۶۵۰۰ تومان
- شابک: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۷۳۵۲ - ۷۰ - ۳

حق چاپ محفوظ و مخصوص ناشر است.
استفاده از مندرجات این کتاب با ذکر مأخذ بلامانع است.

نشانی: خیابان شهید رجایی، خیابان پارس، میدان پارس،
مجتمع تجاری پارس، زیر همکف، شماره ۲۹.

تلفن: ۴۴۷۵۱۰۶۸ - ۴۴۷۵۱۰۸۱ - ۵۵۰۴۳۰۱۵

www.bargnegar.com
info@bargnegar.com

فهرست

۱۰	دستخط شادروان سیدجمال ترابی طباطبائی
۱۱	مقدمه
۱۳	پیشگفتار
۱۷	ارزیابی منابع و مآخذ
۲۷	مدخل: مروری بر سکه‌های تالاس شعبه در قرن دوم هجری قمری
۴۹	فصل اول: خاندان سهل سرخسی
۹۱	فصل دوم: طاهریان
۱۱۷	فصل سوم: آل قارن
۱۲۱	فصل چهارم: بنی دُلف
۱۲۹	فصل پنجم: علویان
۱۳۳	علویان طبرستان (سادات حسنی).
۱۴۰	فاطمیون مصر
۱۴۳	علویان حسینی (شاخه ناصری)
۱۴۵	علویان حسینی (شاخه قاسمی)
۱۵۰	علویان حسینی (شاخه ثائری)
۱۵۴	علویان حسینی (شاخه بطحانی)
۱۵۷	سرداران و شهریاران دیلمی
۱۶۹	فصل ششم: صفاریان
۱۷۳	بنی لیث
۱۸۵	صاحب الزنج
۱۸۶	موفق عباسی
۱۸۹	سکه‌های امیران وابسته یا یاغی به صفاریان
۲۰۴	دولت دوم صفاریان (حکومت محلی)

فصل هفتم: دیالمه (حوزه دریای مازندران و جبال) ۲۲۹

آل زیار ۲۳۱

آل بویه ۲۴۹

باوندیان (اسپهبدان قارنی) ۲۶۴

استنداران رویان (پادوسبانیان) ۲۷۲

حسنویگان برزکانی ۲۷۲

بنی کاکویه ۲۷۶

بنی عناز ۲۹۰

فصل هشتم: محدود تحت تسلط مستقیم بنی عباس (بعدها دیالمه، کردان و ...) ۲۹۵

والیان عرب تحت امر خلیفه عباسی ۲۹۷

ساجیان ۳۰۷

مسافریان ۳۲۱

روادیان ۳۵۲

شدادیان ۳۵۶

هذبانیان ۳۶۴

جعفریان تغلیس ۳۷۲

دودمان های ارمنی و گرجی تبار ۳۷۶

شروان شاهان ۳۷۹

هاشمیان ۳۸۳

فصل نهم: بویهیان (حوزه جزیره، بطیحه و بغداد) ۳۹۷

امیرالامرایان ۳۹۸

حمدانیان ۴۰۸

بنی عقیل ۴۱۲

آل بویه (در جزیره) ۴۱۵

امیران البطیحه ۴۱۷

مروانیان ۴۲۶

نمیریان ۴۲۹

بنی مزید ۴۳۰

فصل دهم: بویهیان (حوزه کرمان، مکران، عمان و خلیج فارس) ۴۳۱

امیران کرمان ۴۳۲

امیران عمان و مکران ۴۳۵

امیران بحرین ۴۵۳

۴۵۵	دیگر امیران حوزه خلیج فارس
۴۵۷	فصل یازدهم: سامانیان (محدوده جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر).
۴۶۱	دهقانان مستقل
۴۶۲	فرزندان سامان خداده
۴۷۵	سامانیان خُجَند
۴۷۷	سامانیان اخشیکیث
۴۸۰	شاهزادگان مدعی سامانی
۴۸۶	والیان شهرها
۵۴۵	دودمان‌های وابسته
۵۵۲	وزیران
۵۵۳	حاجبان، سرداران بزرگ و سپهسالاران (قدرت‌گیری ترکان)
۵۸۷	فصل دوازدهم: قراخانیان، سکه‌های تولیدی، اقوام اسلاو، خزر و...
۶۰۵	نتیجه‌گیری
۶۰۹	پیشنهاد
۶۱۱	فهرست منابع و مآخذ
۶۲۱	نمایه

مقدمه

و يعلمکم الکتاب والحکمه و يعلمکم مالم تکنونوا تعلمون

تاریخ عبارت است از حوادث و تجارب گذشته بشر؛ و از منظر عقلانی محصول کنش انسان‌هاست؛ نه ایده‌ها و نظریه‌پردازی‌ها. به عبارت دیگر تاریخ در حکم حافظه است که حوادث و تجارب گذشته بشر تا حد زیادی به واسطه آثار مکتوب در آن حفظ شده است.

تاریخ‌پژوهان اغلب رویدادهای تاریخی را با متون به‌جا مانده از پیشینیان می‌سنجند؛ منابعی که اغلب در حوزه حکومت‌های مسلط و بانفوذ آنان روین شده است.

تفکر برخاسته از این منابع براساس اندیشه مذهبی غالب، رویکرد سیاسی و فکری دستگاه حاکم متغیر است. از دید تاریخ‌نگاران افق رویدادهای تاریخ درخشان است. متغیرهای اصلی در خوانش منابع، گاه بی‌اعتمادی مخاطبان را برمی‌انگیزد.

اهمیت تاریخ از آن روست که نقش بنیادینی از تفکر بشر دارد. تاریخ همچنین از طریق درک نیروها، انتخاب‌ها و شرایطی که ما را به لحظه حال رسانده‌اند باعث می‌شود اکنون خود را بهتر بشناسیم.

موضوع مورد مطالعه تاریخ، گذشته‌ای است که دارای اهمیت است؛ این رویکرد می‌توان افعال و اعمال اشخاص و نهادهایی را که بر تجربه بشر و سیر تحول تمام جوامع، تأثیر گذاشته است به‌عنوان یک واحد و کل تلقی کرد. سکه‌ها از منظر فراوانی، ثبت شعارهای اصلی حاکم بر جامعه، اوضاع انحصاری، نگاه اجتماعی، موقعیت سیاسی، گرایش‌های مذهبی، زیباشناسی و هنر هستند که یک واحد اهمیت در فرآیندهای تاریخی محسوب می‌شوند و مقدمه بازخوانی درست تاریخ‌اند.

مهدی صادق‌زاده

پیشگفتار

بیش از سی سال قبل، با تنی چند از سکه‌شناسان، صاحب‌نظران و مجموعه‌داران ایرانی آشنا شدم. از همان زمان، جمع‌آوری سکه و اشیای متعلق به معاصر را به کناری نهادم و سخت مشغول مطالعه و بررسی سکه‌های کهن ایرانی شدم. به خیابان انقلاب اسلامی می‌رفتم و از تک‌تک کتاب‌فروشان مخصوصاً کسانی که کتاب‌ها و نشریات دست‌دوم و قدیمی تاریخ می‌فروختند چیزی می‌آختم. مصور از سکه‌شناسی یا منابع کهن تاریخ ایران می‌شدم. پس از مدتی دوره‌های فترت و تاریک، من را به خدمت معطوف کرد زیرا علاوه بر جذابیت و هیجان خاصی که در یک نوجوان ایجاد می‌کرد، متوجه گفته‌های متناظر و عدم توافقی سکه‌پژوهان شده بودم. از سال ۱۳۶۹ مطالعه و بررسی «سکه‌های دلمیان» (بجز بویه‌یان) را شروع کردم؛ البته این امر با حضور من در کلاس درس دکتر اللهیار خلعتیری شدت گرفت. پس از آنکه وارد مقطع کارشناسی ارشد شدم در سال ترم اول پیش‌طرحی مربوط به دوران خلافت معتمد عباسی برای پایان‌نامه تحصیلی به استاد بزرگوارم دکتر خلعتیری ارائه دادم اما ایشان به بنده امر کردند که موضوع پایان‌نامه تنها مربوط به تاریخچه ضرب سکه باشد. هرچند یقین داشتم که این کار بر من سنگین خواهد آمد اما از آنجا که استاد فقیدم دکتر عبدالحسین نوایی راهنمایی کامل و مشاوره را در این زمینه به من تقبل کردند تا حدی امیدوار شدم و آغاز به کار کردم. از آنجا که چگونگی ارائه مطالب تحقیقی پیرامون سکه‌شناسی در دانشگاه‌های موجود دارای چارچوب تعریف‌شده‌ای نیست از یکی از سکه‌شناسان پیشکسوت ایرانی، شادروان سید حسن نزاری طباطبایی (پدر سکه‌شناسی ایران) یاری جست‌م. ایشان با کمال سخاوت تعداد قابل توجهی از شناسنامه سکه‌های خود را در اختیارم گذاشتند که پایه‌ای شد برای ادامه کار و جستجو برای تکمیل و رفع نواقص موجود.

برخی گمان می‌کنند که تنها در عهد باستان موضوع‌های مبهم وجود دارد، اما باید دانست که در دوران اسلامی نیز ما شاهد مقاطع کوتاهی هستیم که باید بیشتر مورد مطالعه قرار گیرد. در این میان قرون اول تا چهارم هجری مانند اقیانوسی است که فقط چند نقطه از آن شناسایی شده است. از سده‌های سوم و چهارم هجری تنها نام چندین خلیفه دست‌نشانده عباسی و چند سلسله بزرگ به‌جا مانده است و اغلب نویسندگان معاصر تنها به همان اکتفا کرده‌اند. در حالی که می‌توان از ده‌ها دودمان محلی در طی دو قرن مذکور نام برد. اگرچه هر یک از امیران این سلسله‌ها برای مدت کوتاهی بر یک شهر یا ولایت حکم می‌راندند، اما کثرت سکه‌های به‌جا مانده از آنان به ما این امکان را می‌دهد تا دست‌کم کرونولوژی و نسب‌نامه‌ای از آنها تنظیم کنیم. چیزی که در دیگر منابع موجود به راحتی یافت نمی‌شود.

دودمان‌ها یا امیران و سردارانی اعم از: ترک، عرب، بلوچ، سگزی، خراسانی، کُرد، دیلمی، گیلانی و ... در سرزمین‌های حوزه خلافت بنی‌عباس توانستند با تسخیر منطقه‌ای هر چند کوچک به نشانه استقلال به نام خود سکه

ضرب کنند؛ این سکه‌ها مدرکی است که مانند منابع دیگر باید مطالعه و بررسی شود.

از آن میان در فاصله سال‌های ۳۸۷-۲۰۷ ه.ق افراد بی‌شماری با استقلال کامل یا به‌طور نیمه‌مستقل به صورت‌های استکفا، استیلا یا غلبه در قلمرو خود سکه ضرب کردند. تحقیقاً می‌توانیم ادعا کنیم سکه‌های به‌جا مانده از آنان بدون واسطه و بی‌هیچ غل و غشی واقعیات را روشن می‌کند. زیرا بر یک سوی سکه‌ها شعائر دینی به همراه نام خلیفه وقت عباسی و در سوی دیگر نام فرمانروا نقش بسته است. همه این‌ها در حالی است که محل ضرب سکه و تاریخ ضرب آن بر اساس تقویم هجری قمری در حاشیه سکه به چشم می‌خورد. در این کتاب برای معرفی پشت و روی سکه‌ها مینا را بر الگوی سکه‌های ساسانی نهاده‌ایم؛ سمتی که محل ضرب را نشان می‌دهد در واقع پشت سکه است. گاه نام چند امیر بر سکه‌ای ضرب شده که یکی امیر محلی بوده و دیگری سلطانی که اشراف بر امیران محلی تحت نفوذ خود داشته است. چه بسا نام خلیفه از خطبه و سکه افتاده باشد یا موارد دیگری که در جای خود بدان‌ها خواهیم پرداخت. این پژوهش به دو مطلب مهم توجه دارد.

نخست بازخوانی سکه‌هایی که سکه‌شناسان اشتباه خوانده‌اند و همچنین سکه‌هایی که تاکنون ثبت نشده است؛ و دیگر چگونگی ارتباط امیران محلی با سلسله‌های پادشاهی فرادست.

به عنوان مثال باینجریان نام خود را بر سکه می‌آوردند اما بعد از قدرت‌گیری امیر اسماعیل سامانی همواره نام امیر سامانی را بر سکه ضرب می‌کردند تا عاقبت از صحنه سیاسی اندرآیه و پنجه‌پیر حذف شدند؛ نیز سالاریان که در اواخر حیات سیاسی خود نام والد له بویه را بر سکه‌های خود ضرب می‌کردند یا جستانیان که نام پادشاه آل‌بویه را بر سکه‌هایشان نمی‌آوردند به همان گونه یادشده عمل می‌کردند.

- سرفصل‌های کتاب به نام پادشاهان دودمان بایزرگ نامگذاری شده است و در هر قسمت به سکه‌های امیران محلی و شورشیان در محدوده سلسله حاکم نشان داده است تا اهمیت مطالعه و بررسی سکه‌های دودمان‌های کوچک یا فرودست و امیران گمنام نشان داده شود.

- تحقیق را با دو روش به انجام رسانده‌ایم؛ شیوه تحقیق میدانی و شیوه تحقیق کتابخانه‌ای. در تحقیق میدانی، تصاویر سکه‌های محلی را از موزه‌ها، مجموعه‌های شخصی و کتابخانه‌های استخراج و با مطالعه دقیق، شناسنامه‌ای برای هر سکه تنظیم کرده‌ایم؛ سپس به مطالعه منابع اصلی به‌ویژه تاریخ‌نامه‌ها، تواریخ عمومی و محلی پرداخته‌ایم. نکات مهم در این پژوهش تاریخی توجه به شعائر انقلابیون و سرداران است که در بعضی متون تاریخی از آن غفلت شده است. نام و شعار این مدعیان می‌تواند برای دانش‌پژوهان محقق و سادگان واقع شود.

در مورد شیوه تحقیق کتابخانه‌ای و کتب مورد استفاده این کتاب مفصل در کتاب «ریاض منابع و مآخذ سخن رفته است.

اما دستاورد و محصول این پژوهش معرفی منابع اصیل و مهمی است که قبلاً پژوهشگران تاریخ به‌ویژه در ایران به آنها مراجعه نکرده‌اند. به عبارت دیگر به بازخوانی یک سری اسناد دولتی و محلی از قرون سوم و چهارم هجری قمری پرداخته شده است. در این‌جا تذکر این نکته لازم و ضروری است که این بررسی گاه از محدوده زمانی مورد بحث و چارچوب اصلی خارج گردیده است. برخی سکه‌های خاص قرون دوم و پنجم هجری را نیز معرفی کرده که به دلیل ورود به بحث مربوط به قرن سوم هجری و تکمیل موارد ضروری بعد از قرن چهارم است.

در هر یک از بخش‌های مذکور بنابر پیشنهاد استادم دکتر الهیار خلعتبری به معرفی و شناسایی سکه‌های یک سلسله و دودمان‌های فرودست همان سلسله پرداخته شده است. درباره سرداران یاغی نیز براساس نظر مرحوم دکتر عبدالحسین نوایی، سکه‌های آنان را در حوزه قلمرو دودمان وابسته به آن یا مغلوب قرار گرفته است.

برای ترتیب فصول اصلی اولویت ما حتی‌الامکان براساس زمان تأسیس هر سلسله قرار گرفته است. لذا دودمانی که اندکی بعد حیات سیاسی خود را آغاز کرده‌اند، بخش بعدی را به خود اختصاص داده‌اند. اما در ترتیب تقدّم و تأخر سرفصل‌ها مشکلاتی وجود داشت. هرچند اولین سال ضرب سکه به‌وسیله یک دودمان ملاک بود اما از آنجا که نکات دیگری از جمله دست به دست شدن یک منطقه نیز حایز اهمیت است، حوزه قلمرو و جغرافیا را نیز میزان قرار داده شده است؛ مثلاً سامانیان از سال‌های آغازین قرن سوم هجری نخست به امر مأمون عباسی و سپس طاهریان سکه زدند و چنانچه قدرت‌گیری امیراسماعیل نیز در نظر گرفته شود نیمه دوم قرن سوم هجری مبدأ آن تعیین می‌شد. ولی چون خاتمه کتاب به ورود ترکان در خراسان و در نهایت به دیگر نقاط ایران اختصاص یافته است لذا سامانیان در بخش‌های پایانی قرار گرفته تا با قدرت‌گیری غزنویان پیوستگی یابد.

در مورد سلسله‌های هاشمیان، ساجیان، سالاریان و روادیان چون حوزه قلمرو آنان آذربایجان، اران، شروان و ارمنستان بوده است پیوسته در یک بخش قرار گرفته است. در هر حال از آنجا که بحث درباره سلسله‌ها و حکومت‌های متقارن بوده است و این دودمان‌ها و اشخاص حتی در یک مقطع زمانی با یکدیگر تداخل فرمانروایی داشتند؛ به هر نحو و سبب، فصل‌بندی‌ها و بخش‌ها به طور کاملاً دقیق، تنظیم نمی‌گردید. محدوده مکانی این تحقیق شامل کل فلات ایران است هر چند که با علم به رهنمودها و تذکرات به جای استاد فقید جناب دکتر نوایی این کار بازده پژوهش ما را به مراتب کمتر می‌برد ولی از سوی دیگر به خاطر اهمیت و ارتباط اغلب دودمان‌ها و امیران بومی با یکدیگر، به این گونه مطالبه کرده است. دلیل اصلی این انتخاب (فلات ایران) قبول سیادت خانواده‌های کوچک‌تر از دودمان بزرگ‌تر از خود بود که همه در نیروار در عین گسستگی و تفرقه به هم پیوسته و مربوطند. در هر حال ان‌شاءالله این پژوهش اهمیت سکه‌شناسی را روشن کرده و به دانشجویان دست‌کم این پیام را خواهد داد که «اسناد دیگری هم در کنار شما هستند...».

ما اغلب شاهد این ضعف هستیم که اهل تاریخ به تنهایی هیچ موجود مراجعه نمی‌کنند و یا سکه‌شناسان خود را بی‌نیاز از مراجعه به منابع کتابخانه‌ای می‌دانند؛ همه این‌ها باعث نتیجه‌گیری‌های غلط شده تا جایی که هر سکه‌پژوهی گمان می‌برد مساله‌ای تازه و پیچیده را کشف کرده است. در مقابل، اهل تاریخ نیز در همان فضای سنتی تاریخ‌نگاری چندین دهه قبل باقی مانده‌اند و حداکثر پیشرفت ایشان آن است که تحلیلی نویتری از علل و نتایج رویدادهای تاریخی ارائه می‌دهند. در هر حال چون به سکه‌نویس‌ها مراجعه نمی‌کنند بیشترین سهمی از استاد تاریخی ایران را به کناری گذاشته‌اند.

در اینجا بر خود فرض می‌دانم از تمام صاحب‌نظران و دست‌اندرکاران عزیزی که به نگارنده را در این پژوهش یاری دادند صمیمانه سپاسگزاری کنم. با درود به روان پاک دکتر عبدالحسین نوایی، استاد باجمالتی طباطبایی، استاد سیدمهدی ودود سیدی، استاد ابوجاسم محمد مهربانی و استاد یحیی ذکاء که همواره در ارائه اطلاعات علمی و پژوهشی راهنما و مشوق نگارنده بودند. از مسئولین محترم تماشگاه پول، موزه ملی ملک و موزه مرکزی آستان قدس رضوی و آقایان محمدتقی صفار، حمیدرضا ظهوریان، بهرام علاءالدینی، کرامت‌اله نیر، مرتضی قاسم‌بگلو و جواد ابراهیمی ارمی بابت ارائه عکس‌ها از موزه یا مجموعه خصوصی خود؛ آقای کیوان محمودی خوانساری جهت چپ‌چین تصاویر؛ سرکار خانم فرحناز قدسی اردکانی جهت ویرایش اولیه کتاب سپاسگزارم. از برادر عزیزم سیدمحمدعلی موسوی سکه‌پژوه که ویراستاری فنی، تهیه عکس، آماده‌سازی و چاپ کتاب بر عهده ایشان بود و ما را یاری رساندند سپاسگزارم. از آقای دکتر هادی دهقانی یزدلی که ویراستاری ادبی و زبانی این کتاب را عهده‌دار بودند؛ نیز برادر هنرمندم آقای محمد نجفی‌زاده بابت صفحه‌آرایی و طراحی جلد آن سپاسگزاری می‌کنم.

نویسنده برای هرچه پریارتر شدن مطالب کتاب در ویرایش‌های بعدی مشتاق دریافت نظرها و نقدهای تمام صاحب‌نظران است. برای مستندسازی هرچه بیشتر این نوشتار از مجموعه‌داران تقاضا دارد که تصویر سکه‌های مجموعه‌های خود را در اختیار نگارنده قرار دهند. برای ارتباط با نگارنده با پست الکترونیکی saeedsoly1346@gmail.com مکاتبه فرمایید.

و من الله التوفیق علیه التکلان
سعید سلیمانی

www.ketab.ir